

WILLIAM JAMES PRAGMATİZMİNE ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

Critical Approach to Pragmatism of William James

Dr. Önder BILGIN
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
onderbilgin58@hotmail.com

Özet: Harry K. Wells'in, *Emperyalizmin Felsefesi Pragmatizm* adlı eserinde, felsefe eserlerinde pek rastlanmayan bir üslupla, pragmatik filozoflarca ele alınan belli başlı konuların yoğun bir eleştiriye tabi tutulduğunu görürüz. Esasen bu çalışmada pragmatizmi tanıma ve Amerikan pragmatizminin en meşhur filozofu William James bağlamında, pragmatizmin bazı felsefe problemlerine yaklaşımı ve bu yaklaşıma getirilen eleştirileri olabildiğince tarafsızlıkla ele almak hedeflenmiştir. Bu derleme boyunca ülkemizde çalışmamıza esas teşkil edecek hatırı sayılır bir pragmatizm literatürü oluşmuş olduğunu gördük. Son zamanlarda Amerika'nın diğer dünya ülkeleriyle ilişkisi hakkında fikir serdedenlerin çeşitli vesilelerle pragmatizme referansta buldukları ve Amerikan yayılcılığının pragmatizmin eseri ve sonucu olduğuna gönderme yaptıkları hesaba katıldığında, bu çalışma pragmatizmin temel bazı yaklaşımlarını tanımayı kolaylaştıracak betimsel bir yaklaşım sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pragmatizm, William James, Harry K. Wells, Ahlâk, Özgürlük, Hakikat.

Abstract: Harry K. Wells, in his work *Pragmatism, Philosophy of Imperialism*, we see are subjected to philosophical works in a style that is not very common, pragmatic philosophers covered by an extensive review of the major issues. In fact, in this study, the most famous philosopher William James in the context of pragmatism, the philosophy of pragmatism to the problems of the approach and some of the criticisms of this approach as much as possible is aimed to discuss with impartiality. This review will constitute a basis for our work in our country a considerable literature has occurred, we saw pragmatism. Recently, America's other relations with countries of the world about the ideas of those who adduce pragmatism on various occasions in reference to American expansionism and the pragmatism of the work and the result is their sending into account, the pragmatism of this study some basic approaches make it easier to recognize a descriptive approach offers.

Key Words: Pragmatism, William James, Harry K. Wells, Morals, Freedom, Truth.

Pragmatizm ne demektir?

Pragmatizm'in Türkçe karşılığı tam olarak bulunamadığı gibi önerilen karşılıklar üzerinde de henüz uzlaşma sağlanamamıştır. Yani Pragmatizm, Türkçe sözlüklerde, Türkçe yazılan veya tercüme edilen felsefe kitaplarında¹ olduğu gibi korunmuştur. Pragmatizmi, 'zekânın esas fonksiyonunun bize eşyayı tanıtmak olmayıp, fakat onlar üzerinde pratik olarak tesir etmemize, faaliyet göstermemize imkân sağlayan doktrin' olarak açıklayan Bolay; onu, 'pragmacılık' ve 'başarıcılık'la karşılar. Buna göre zekâ, etkili ve netice alıcı bir fiile yöneldiği zaman ancak gayesine ulaşır; bu bakımdan hakiki fikir başarı kazanan fikirdir.² Bir başka sözlükte ise terim, Türkçe'ye "pragmacılık" şeklinde alınmış, "doğruluğu ve gerçekliği tek yanlı olarak yalnızca eylemlerin sonuçları ve başarıları ile değerlendiren felsefe öğretisi"³ olarak tanımlanmıştır. Şu halde pragmatizm, özü itibariyle bir gayeye odaklanmıştır, teleolojiktir ve sonuççu bir felsefe olarak her ne sebeple olursa olsun başarı kazanamayan fikir veya eylem pragmatizmin dışındadır.

Türkçe yazılı kaynaklarda veya konuşma dilinde Pragmatizmle ilgili bir başka sorun da; "pragmatizmin özel bir şekli olan araççılık veya aletçilik (*instrumentalism*)"⁴ ile "yararcılık veya faydacılık (*utilitarianism*)"⁵ arasında kalan bir felsefe -mesela bilgi kuramı bakımından araççılıkla, ahlâk felsefesi bakımından da yararcılıkla özdeş⁶- olduğu şeklindeki değerlendirmelerdir. Bu yaklaşımların etkisiyle olsa gerek terim, birbiriyle karıştırılmış, çoğu zaman da olumsuz anlamlar yüklenmiştir. Bu haliyle ve şimdilik Türkçe karşılık bulma ve üzerinde uzlaşma imkânı zorlaşan terimi, biz de bu şekilde kullanmayı tercih edeceğiz.

Pragmatizm ismini ilk kullanan Charles S. Peirce (1839–1914) "Pragmati(s)sm," William James (1842–1910) ise Pragmatism şeklinde kullanır. James, pragmatizm teriminin, eylem anlamına gelen Yunanca "*pragma*" kelimesinden kaynaklandığını, bu terimden de 'pratik' ve 'pratik olan' terimlerinin türediğini açıklar.⁷ O, davranışın, her makul felsefenin gayesi ve hedefi olduğunu iddia eder.⁸ Pragmatizmin kurucusu Peirce olsa da onu meşhur eden ve yayan William James olmuştur. James'e göre

¹ Bk. Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, C.III., çev. Muammer Sencer, İstanbul, 1970; Bryan Magee, *Büyük Filozoflar, Platon'dan Wittgenstein'a Batı Felsefesi*, Çev.: Ahmet Cevizci, İstanbul, 2000; Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, Çev.: H.Vehbi Eralp, İstanbul, 1998.

² S. Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, 8. baskı, Ankara, 1999, s. 36.

³ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1984, s. 146.

⁴ Bolay, a.g.e., s. 15.

⁵ Utilitarianism için bkz. Recep Kılıç, *Ahlâkın Dini Temeli*, Ankara, 1992, s.72–83; Halil Turan, "Yararcı Etik: Bir Temel Arayışı", *Felsefe Dünyası*, S. 37, Ankara, 2003/1, s. 153–158.

⁶ Akarsu, a.g.e., s. 146.

⁷ William James, *Pragmatism*, New York, 1907, s. 28.

⁸ Ellen Kappy Suckiel, *William James'in Pragmatik Felsefesi*, Çev.: Celal Türer, İstanbul, 2003, s. 10.

pragmatizm, köken itibarıyla Avrupalı, ancak taşıdığı nitelikler bakımından Amerikalıdır.⁹ İsimden daha önemlisi James'in, yirmi yıl sonra kimsenin dikkat etmediği bu sözü alarak, bütün felsefesini buna dayandırmasıdır.¹⁰

James'in hayatı ve eserleri hakkında yapılacak kısa bir bibliyografik çalışma bile onun zihni gelişim basamakları hakkında önemli bilgiler edinmemizi sağlayabilecek niteliktedir. Psikolog, tıpçı, üniversite hocası ve nihayet filozof James'in, eserleri aynı çizgiyi takip eder.¹¹ James, 1905 yılında, "yıllarca düşündüm ve kendime uygun bir dünya anlayışı geliştirdim. Ortaya koyduğum bu dünya anlayışına köktenci ampirizm adını verdim"¹² derken, bunun ne anlama geldiğini de ilginç bir biçimde açıklar: "Pragmatizm, yeni bir şey değildir. O, öz bakımından yeni bir şey getirmedeği halde eski pek çok felsefi akımla uyum içerisindedir.¹³ Bu akımları da yine James şöyle ifade eder: "Pragmatizm, tek olana önem verdiğinden adcılıkla (*nominalism*), pratik yararı göz önüne aldığından faydacılıkla (*utilitarianism*), yalnızca dinsel çözümlere kötü gözle baktığı ve metafizik soyutlamalara karşı olduğu için de pozitivizmle uyum içerisindedir."¹⁴

Pragma, taşıdığı özellikleri bakımından Amerikalı, köken itibarıyla Avrupalıdır. Ancak pragmatizmin, ne Amerikan sosyal hayatının felsefeye yansması ne de menşei itibarıyla Amerikan düşüncesi olduğu tam olarak doğrudur. Bununla birlikte pragmatizm, *eylem* ve *amaç* merkezli olmak bakımından bugünkü Amerikan zihniyetiyle uygunluk taşır. Oysa James de dâhil olmak üzere diğer pragmatistler, gayeyi kendinde bir eylem yapan ve tasarladığı gayeleri çok dar ve çok "pratik" olarak alan Amerikan hayatının bu görünümünü tasvip etmezler.¹⁵ Birçok insan pragmatizmi, aşağı yukarı, "yararlı" ya da "işe yarayan" bir teori olarak düşünür. Ne var ki, pragmatizm gerçekte bundan çok daha ayrıntılı ve karmaşık bir felsefedir.¹⁶

Pragmatizmi, Marksizm ve materyalizm açısından ele almış ve eleştirmiş olan Wells'e göre pragmatizm, emperyalizmin felsefesidir. O, gözdağı verme "*Big Stick*" felsefesidir. Aynı zamanda pragmatizm, kuramsız pratiğin; yönü olmayan eylemin; Amerikan patronlarının pek sevdikleri, "başarı kadar hiçbir şey yararlı değildir" in felsefesidir. Kimi düşünürler bu felsefeyi çeşitli yönleriyle ele alıp eleştirirler. Bunlardan bazıları, pragmatizmde ahlâk ilkelerinin ve değer ölçülerinin bulunmadığını iddia

⁹ Celal Türer, "Amerika'da Felsefe", *Felsefe Ansiklopedisi*, İstanbul, 2003, s. 312.

¹⁰ Ahmet Gaimmagami Hezave, *Pragmatizmin Bilgi Teorisi*, (Doktora Tezi), Ankara, 1973, s. 71.

¹¹ Geniş bilgi için bkz. E. G. Boring, *Amerikan Ruhiyatı*, Çev.: Muzaffer Şerif, İstanbul, 1933, s. 9-27.

¹² James, *Essays in Radical Empiricism*, New York, 1912, s. 40, 41; Harry K. Wells, *Emperyalizmin Felsefesi Pragmatizm*, Çev.: Tahsin Yılmaz, İstanbul, 1986, s. 137.

¹³ James, *Pragmatism*, s. 10, Wells, a.g.e., s. 137.

¹⁴ James, *Pragmatism*, s. 53, 54.

¹⁵ Celal Türer, *William James'in Ahlâk Anlayışı*, (Doktora Tezi), Kayseri, 1997, s. 14, 15.

¹⁶ Magee, a.g.e., s. 292.

ederken, bazıları da onda sadece içeriksel olarak bulunan öznelciliği (*subjectivism*) ve hakikati reddetmesine değinmekle yetinirler. Yine Wells'e göre bir çok Amerikalı pragmatizm karşıtı, pragmatizmin her türlü yaşam ve düşünce alanındaki yıkıcı etkilerinden korkarak pragmatizmi dinsel ve mutlak idealizm açısından eleştirmiş olmakla, aslında farkında olmadan, onun gelişmesine, yayılmasına yardım etmiş oldular. Çünkü dinsel Ortodoksluğa ve nesnel idealizme karşı olmak, pragmatizmin baştan beri sermayesi olmuştur.¹⁷

Pragmatizmin temel ilkesi ve düşünme biçimini, “temel sorun, yöntem değil sonuçtur” şeklinde afişe etmek pekâlâ mümkündür.¹⁸ İnsanın mahiyetine dair teleolojik anlayış ile deneyim ilkesine metodolojik bağlılık James pragmatizminin ana direkleridir.¹⁹ Dolayısıyla pragmatizm’de hem bir metot, hem de kuram vardır. Bu, bütün problemleri kolayca halletmek isteyen bir metot ve hakikatin esasını keşfetmek isteyen bir kuramdır. Zihnî faaliyet hususunda da pragmatizm, bir nevi tasarruf, ‘en az emek’ hedefler. Çünkü zihni meşgul eden şeyleri bir tarafa bırakıp, yalnızca problemin fiilî faydasını dikkate alır.²⁰

Pragmatik düşünme biçimi, hangi araçlarla olursa olsun, amaca ulaşma yöntemidir. Ona göre hakikatin nesnel bir ölçüğü olmadığı için de ‘başarı’, her türlü eylemin biricik ölçüsüdür. Bu ölçü etkili olduğu sürece, yani kişiyi amacına götürdüğü sürece, istenilen her şeyi kullanmak suç sayılamaz. Pragmatizmde önemli olan biricik soru şudur: Bu, benim işime yarıyor mu? Cevap ‘evet’ ise, bu şey hakikat ve iyi; ‘hayır’ ise, yanlış ve kötüdür.²¹

Başkan Eisenhower’in bu ilkeyi atom silahlarının kullanılmasına da uyguladığını görmekteyiz: “Kanaatimce atom silahlarının kullanılması, aşağıdaki temel ilkeye göre olacaktır: Bir savaşa girdiğimde atom silahlarının kullanılması, bana yarar getirecek mi?... onları kullanmakla savaşı kazanacağımı önceden kestirebilsem, onları hemen kullanırdım...”²² Gerçekten pragmatik felsefede böyle düşünme biçiminin dışında bir düşünme biçimi yoktur.

James, hakikati ‘nakit değer (*cash value*)’²³ fikrine indirgeyerek, felsefesinin kötü bir şöhret kazanmasına neden olur. Gerçekten pragmatizm, felsefeyi değersiz kılan bir meşguliyet, diğer bir ifadeyle, dar anlamda ben merkezli ve materyalist amaçların gerçekleşmesini hedefleyen, bir felsefe olarak görülür. Aynı zamanda pragmatizm, Amerikan rekabetinin, saldırganlığının ve materyalizminin somutlaşması olarak algılanır. James’in

¹⁷ Wells, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁸ Wells, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁹ Suckiel, *a.g.e.*, s. 9.

²⁰ H. Ziya Ülken, *Yirminci Asır filozofları*, İstanbul, 1936, s. 44.

²¹ Wells, *a.g.e.*, s. 17.

²² New York Times, 12 Mart 1951.

²³ James, *Pragmatism*, s. 47, 97; Suckiel, *a.g.e.*, s. 120.

kibirli kişiliğinin tesiriyle pragmatizmin diğer felsefelere üstünlüğünü ifade ederken abartması ve eyleme düşünceden daha çok önem vermesi James yorumcularını da rahatsız etmekle birlikte,²⁴ aşırı ideolojik yorumlar da, felsefi düzlemde, James pragmatizmini doğru tanımaya engel olabilecek niteliktedir.

Pragmatizm, Harvard ve Columbia üniversitelerinde oluşturulmuş bir felsefe kuramı değildir. Pragmatik düşünme biçimi, öncelikle kapitalist sınıfın dünya görüşünü dile getirir. Sonrada burjuva ideologlarının bir ürünü olarak ortaya çıkar. İşte pragmatizm, ABD’de kapitalist sınıfın maddi temellerinden ve ona uygun toplumsal ilişkilerden yaratılan düşünce biçimi ile dünya anlayışının adıdır. Aynı zamanda pragmatizm, sınıfsal olarak belirlenmiş olan dünya anlayışının felsefeciler tarafından akademik bir biçimde formüle edilmesini de dile getirir.²⁵

Berkeley’in, “var olmak algılanmış olmaktır” anlayışını Peirce, içerik bakımından aynı kalmakla birlikte değiştirerek: “var olmak, pratikte yararlı amaçlara yönelmektir; ya da varolmak, yararlı olmaktır. Eğer bir nesne yararlı değilse, o var değildir” biçiminde sunar. Bu tutum, aynı zamanda hakikatin olmadığını da ileri sürmek anlamına gelir. Hakikatin olmadığı yerde ise hiçbir kuram, hiçbir bilim yok demektir. Bu anlayışa göre düşüncenin doğruluğu veya yanlışlığı değil, yararlı olup olmadığı tartışma konusu yapılacaktır. Yani *amaca hizmet etme ve yararlı olma* anlayışı bilim ve hakikatin yerine geçirilmiş olmaktadır.²⁶

Pragmatizme göre kuram, eylemin alt türüdür. Pragmatizm, yalnız teoloji metafizik veya soyut kavramlar değil, ahlâk, bilgi, adalet gibi sorunların çözümünde de eylemi önceler. Ancak bu çözüm önerisi çeşitli sorunları da beraberinde getirir. Zira kuram-eylem, semantik bir bütündür. Her güçlüğü eylemle belirlemek ve çözmek dolayısıyla kuramı ortadan kaldırmak yanlıştır. Kuram, eylemle; eylemde kuramla anlamlıdır. Ancak bu noktada eylem sadece bir vasıta rolündedir.²⁷ Wells’in iddiasının aksine James pragmatizmi, psikolojik ve ahlâkî karakteri ağır basan bir felsefedir.

Ahlâk

James’in ahlâka dair görüşlerinin ortaya çıkarılması, her şeyden önce onun nasıl bir insan tasarladığıyla yakından ilgilidir. Felsefe insanın zihinsel eylemlerinin adıdır. Pragmatizm ise, eylemi önceleyen bir felsefe akımı olarak ünlenmiştir. Pragmatizm sayesinde felsefe, belki de düşünce tarihinde ilk defa bu kadar sistematik bir biçimde, bir düşünme faaliyeti olmaktan öte pratik hayata dair çeşitli referanslar sunabilmiştir.

²⁴ Suckiel, *a.g.e.*, s. 10, 11

²⁵ Wells, *a.g.e.*, s. 18, 19.

²⁶ Wells, *a.g.e.*, s. 19, 22.

²⁷ Türer, *a.g. t.*, s. 13, 14; bkz. Nermi Uygur, *Kuram- Eylem Bağlamı*, İstanbul, 1996, s. 146-148

Ahlâk, felsefenin eyleme (*action*) en yakın disiplini. Bu anlamda ahlâk ile pragmatizm eylemi öncelemek bakımından yakın bir ilişki içerisindedirler. James de felsefeyi bizatihi insan gayelerine hizmet eden, çok önemli teleolojik bir ürün olarak kabul eder. O aynı zamanda felsefî girişimin ahlâkî kavramlarda en derin anlamı ve değerini bulabileceğini düşünür. James'e göre felsefenin özü, insan ihtiyaçlarına ulaşma imkânlarını çeşitlendirmek ve bireyin bu dünyadaki yerini açıklamaktır. James, felsefenin hayatla ilgili ve hayat için faydalı, günlük hayatımızın somut deneyimlerine uygulanabilir olması gerektiğine inanır. Aynı şekilde ona göre, pragmatizm anlamlı bir felsefenin izlemesi gereken temel kurallar olarak tanımlanır.²⁸ Bu haliyle pragmatist yaklaşımla felsefe, “bilgiyi bir amaca yönelik (*teleolojik*) olarak kullanma”, “eyleme dökme”, “pratik fayda temini” olarak da canlı bir faaliyet alanı olarak görülebilmektedir. Ancak bu eylem ve düşünce alanı sorumsuzluğa ve sınırsızlığa terk edilemeyecek kadar önemli bir alandır. İşte bu alan ahlâkın alanıdır.

İnsan ve evren arasındaki ilişki temelde ahlâkî bir ilişkidir. Bu durumda James'e göre evren, bizim yaptığımız bir şeydir ve onu iyi yapmak zorundayız.²⁹ Diğer taraftan hayatın anlamı, inanma iradesi, insanın zihnî yapısı gibi konular da, James felsefesinin ahlâkî boyutunu öne çıkarır. Ancak onun ahlâk teorisine hizmet eden iki ana doktrin vardır. Biri anlam teorisi, diğeri, asli olarak “amaca yönelmiş” ve eğilim yüklü” varlık olarak insan anlayışıdır. O, insanı çabalayan, amaçlarını gerçekleştiren, ihtiyaçlarını gideren, meraklı, arzu eden, idealleştiren, farklı gayelerini en iyi şekilde yerine getirmeye çalışan, bir organizma olarak görür. James'e göre, bu gayelerin yerine getirilme uğraşısı, insanın merkezî aktivitesidir. James, konuyla ilgili temel iki meseleyi daha tartışır. O, bunları “metafizik” ve “ahlâkî” mesele olarak adlandırır. Metafizik mesele, “iyi, kötü ve zorunluluk” gibi en önemli ahlâkî terimlerin anlamı ve ahlâkî değerlerin temeli ile ilgilidir. Ahlâkî mesele, ahlâkî değerlerin ölçümüyle alakalıdır. Ne çeşit nitelikler ahlâkî iyiliği oluşturursa oluşturursun, bir kimse her hangi bir şeyin nasıl iyi olduğunu belirleyecek bir ölçüte sahip olmalıdır.³⁰

James'e göre, ahlâk varolmalıdır. Çünkü ahlâkî değerler, duygulu yaratıkların taleplerinin giderilmesine yarar. James'in ileri sürdüğü gibi “iyiliğin özü, basitçe talebin karşılanması/giderilmesidir.”³¹ Talebin karşılanması kavramı, James'in ahlâk teorisinde en temel kavramdır. Bununla beraber o, “talep” kavramıyla neyi kastettiğini belirlemeyi çokta önemsemeyiz. James'in talep kavramına verdiği anlam, ahlâkî değeri oluşturmasında önemli rol oynar. Bu anlamda James, bir talepten

²⁸ Suckiel, *a.g.e.*, s. 7.

²⁹ Türer, “W.James'in Pragmatik Felsefesinde Özgürlük- Ahlâk İlişkisi”, *Felsefe Dünyası*, 27, Ankara, 1998/1, s. 87.

³⁰ Suckiel, *a.g.e.*, s. 46, 47.

³¹ Suckiel, *a.g.e.*, s. 49; James, “The Moral Philosopher and the Moral Life,” *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy*, içinde, New York, 1897, s. 153.

bahsettiğinde, öncelikle bir kimsenin arzu ettiği, amaçladığı veya özen gösterdiği şeyi ima eder. Buna göre talep, hissedilmiş olumlu bir eğilimdir. James'in kullandığı "talebin" ikinci anlamı, yargıda bulunmaya dayanır. Bu anlamda bir şeyi talep etmek, onun iyi olduğuna hükmetmektir. Bundan başka James, talepleri çatışan insanlar arasında ahlâkî olarak en iyi düzenlemeyi bulmak için pratikte nasıl davranacağımızın tasvirinde başvurduğu "talep" in üçüncü anlamına güvenir. Terimin üçüncü anlamı, talebin anlaşılabilir yaygın kullanımından daha fazlasını düşündürür. Bu anlayışa göre, talep bir zorunluluktur. Talep etmek; istemek, dikte ettirmek, bir şey almayı emretmek ya da bazı durumları görmezden gelmektir. Buradan da anlaşılacağı üzere James, talep kavramını üç değişik anlamda kullanır: *eğilim*, *yargı* ve *emir* olarak talep. Terim bu üç halde de farklı anlamlar ve uzanımlara sahip olmakla birlikte biz James'in kavrama yüklediği anlamları zorlamadan onun bu anlamlar etrafında nasıl bir ahlâk sistemi oluşturduğunu görmeye çalışacağız.³²

Ahlâkî değerlerin temellendirilmesinden, ahlâkî kural ve ilkelerin neye dayandırıldığına araştırılması³³ kastedilir. Bundan James'in anladığı şey, talebin hissedilen olumlu bir eğilim ve bir değer yargısı olduğudur. Talebin sınırları tüketilemez. Talepler, mevcut cismani zevkler, meslek amaçları gibi geniş kapsamlı amaçlar ve hatta adalet, dürüstlük, özgürlük vb. gibi soyut idealler olabilir.³⁴ Ahlâkî değer, tamamen talebin karşılanmasıyla oluşturulur. Eğer bir kişi, bir şey talep ediyorsa, talebin giderilmesi o şey ne olursa olsun iyidir. James tüm talepleri geçerli sayarsak ki, talep, güneş altındaki her şey olabilir³⁵ demektir.

Eğer bir şey, birinin talebini gideriyorsa ve hiç kimse buna karşı çıkmıyorsa, o ahlâkî olarak nasıl kötü bir şey olabilir? Eğer hiç kimse onun böyle olduğunu hissetmiyorsa, onu ahlâkî olarak kötü kılacak şey nedir? Bizatihi talebin giderilmesi iyiden başka bir şey olabilir mi? Esas olarak, sahip olduğumuz bir talep, bir diğerine karışamaz. Aynı şekilde, her hangi bir talebin giderilmesine karşı ileri sürülecek mümkün tek sebebin çatışan taleplerin mevcudiyeti olduğunu söylemektir ki; bu da kesinlikle makuldür.

James'in düşüncesinin önemli bir yönü daha ortaya çıkar ki o da; Sofistlere benzer bir biçimde her şeyin ölçüsü olarak, bireyin kendisine tüm ahlâkî otoriteyi vermesidir. Eğer bir fert, bir şeyi iyi olarak düşünürse, bu durumda o iyidir. Düşünülen tüm talepler, bütünüyle iyiye dönüştürülemez; yine de onun iyiliğinin ilk görünümü, talep edilmesiyle belirlenir. Değerin zemini, bireyin taleplerindedir ve bu yüzden söz konusu talepleri karşılamak, ahlâksızlık olamaz. Burada James'in insanla ilgili bir başka kanaatinden daha bahsetmek gerekmektedir. O da '*ahlâkî yalnızlık*' durumudur. Ahlâkî

³² Suckiel, *a.g.e.*, s. 49, 50 ve ayrıca bk. s. 64; James, *The Will to Believe*, s. 153.

³³ Kılıç, *a.g.e.*, s. 14.

³⁴ Suckiel, *a.g.e.*, s. 125 vd.

³⁵ James, *The Will to Believe*, s. 153.

yalnızlık durumu, ‘talebin giderilmesi zorunlu olarak iyidir’ düşüncesini ortaya koyduğu için, James’in sahip olduğu en güçlü araçtır. James, sadece bir duygusal varlığın olduğu bir dünyada, ahlâk dışı herhangi bir talebin giderilmesine onay vermenin anlamsız olduğunu iddia eder.

Şöyle de düşünülebilir: ilk olarak savaş ve şiddeti tek çözüm yolu olarak gören fertlerden oluşan bir dünya, İkinci olarak da ihtilaflarını dostça ve barış yoluyla çözmesi umulan fertlerin oluşturduğu bir dünya düşünelim. Her iki dünyada da tasvir ettiğimiz duygusal varlıklar, ihtiyaçlarını mümkün olabilecek azami seviyede giderirler. Dolayısıyla bu iki dünya arasındaki ahlâkî fark, onların karşılanan taleplerinin türlerinde yatar. James’in ilkesine göre talebin giderilmesi, *Bizatıhi İyidir (ipso Facto Good)* ve bu alternatif dünyalar, ahlâkî değer açısından eşit olmalıdır. Bununla beraber, ikinci dünyanın ahlâkî açıdan ilkinе tercih edileceği açıktır.³⁶

Burada akla gelen başka bir sorun da taleplerin bir kısmının diğerlerinden iyi olmayabileceğidir. Sözü edilen taleplerin giderilmesi iyi değildir veya en azından uygun olmayandır. Daha sonra bazı taleplerin ahlâkî olup olmadıklarının; ahlâkî değilse nasıl ihraç edileceklerinin ölçüsünü neye göre tespit edebiliriz. Başka bir deyişle bazı talepler iyi diğer bazı talepler de onlardan daha iyi ise onların hangisinin iyi ve tatmin edici olup olmadıklarını tartışmak için bir ölçüt olmalıdır. Bu durumda bir şeyin talep edilir olması onun iyi olduğunu göstermez. O zaman diğer niteliğin, talep edilir olmaktan bağımsız oluşu, onun ahlâkî değerini belirler.³⁷

James bu durumun karşısını tartışır. O, bir talebin giderilmesinin bazı şartlarla ancak iyi olabileceğini söyler: “Herhangi bir şey, bazı bilinçler onu iyi hissetmedikçe veya doğru olduğunu düşünmedikçe, iyi ve doğru olamaz. İyi, kötü ve yükümlülük... Bireyin katkısından bağımsız metafizik anlamlara gelmez...”³⁸ Burada, James’in teorisinde sıkı sıkıya yer alan ahlâkî değerlerin metafizik statülerini buluyoruz. O, apriori veya bilinçli varlıklardan bağımsız herhangi bir ahlâk kavramının mevcut olduğunu kabul etmez. İyilik, kötülük, doğruluk ve yanlışlık bütünüyle tecrübî dünyada temellendirilir. Ahlâkî değer, varolmak için hissedilmelidir. James bunu, gerçekten basit olarak Berkeley’in ifadelerinden ödünç alır; öz algılanandır. (*esse is percipi*)

Ülken’e göre James’in ahlâk anlayışı, çağdaşlarından bazılarının soyut ahlâkî mutlakçılığının çıkmazlarına bir çare niteliğindedir. “Pragmatistler diyorlar ki, ahlâk beşeri bir mahsul, bir yaratıştır. O, birçok tecrübelerin neticesidir. Kendinde eşya ne ahlâkî nede ahlâkî olmayan değildir. Yani nötrdür. Fakat ahlâk, hiçbir mutlak karakteri olmamakla beraber, keyfi ve itibarî de değildir. Tecrübeden geldiği için, tecrübe içinde muteberdir. Ahlâkın ancak amelî bir değeri vardır. Fakat bu değer reeldir. Ahlâkın aslı

³⁶ Suckiel, *a.g.e.*, s. 51, 52.

³⁷ Suckiel, *a.g.e.*, s. 52

³⁸ James, *The Will to Believe*, s. 147-150; Suckiel, *a.g.e.*, s. 52.

sırf beşerîdir ve o bizim en derin ve esaslı tarafımıza dayanır. Ahlâkın, biri öznel ve insanî, diğeri de evrensel olmak üzere iki faaliyeti vardır. O, düşünceleri benzeşmeye doğru götürür. Böylece ahlâk, kişisel tecrübeleri kontrol eden fiili bir kural koymaya elverişlidir. James'te rastladığımız fikirler ve hislerin asilliği, hakiki bir pragmatizmin asla düpedüz bencil bir realist olmadığını gösterir.”³⁹

James, ahlâki iyilik ve kötülük ile talebin karşılanması arasında her zaman adil ve doğru olmayan bir ilişki olabileceğinin farkındadır. Örneğin; bir taraftan talepleri giderilemeyen şahısların canlarını yakan ciddi bir ahlâkî kötülük varken diğer taraftan Ahlâki iyi, mevcut durumun iyi olmadığını farkında olan bireylerin talepleriyle oluşur. Önemli olan iyiye ulaşmak olduğuna göre, bu ancak talep bilinci oluşturmak ve nihayet taleplerin en üst düzeyde karşılanmasıyla başarılmış olur. Ama sırf talep bilinci oluşturmak, iyiye ulaşmak için yeterli de değildir. Bu noktada ahlâkî iyi ile talepler arasındaki ilişkinin sağlam bir zeminde ilerlemesi için eğitimin çok önemli bir işlevi vardır. Başka bir ifadeyle eğer en çok sayıda birey bir şeyi en üst seviyede istiyorsa o en yüksek ahlâk değeridir.⁴⁰

İyinin özü talebin giderilmesi olarak düşünüldüğünde hangi şeylerin iyi, hangi şeylerin kötü veya hangi şeylerin diğerlerinden daha iyi olduğuna gündelik hayatta nasıl karar vereceğiz? Talebin giderilmesi ilkesini, somut ahlâk problemlerini çözmeye nasıl uygulayacağız? James'in ahlâk meselesini tartışmadaki amacı, bu ilkenin uygulamasında yol gösterici çizgileri ortaya koymaktır. Böylelikle önümüze çıkacak herhangi bir göreceli değer için çeşitli seçimleri veya alternatifleri hakkında bir yönetime sahip olabilelim.

James'e göre, “tüm talepler görünüşte saygıya layıktır” ve ahlâken en iyi durum “her talebin gerçekleştirilebildiği kadar giderildiği” durumdur. Yaşanan dünya zıtlıkları ve her türlü olasılıkları içinde barındırır. Bireyin taleplerinden bazıları, kaçınılmaz olarak diğer talepleriyle çatışır ve tüm taleplerin bir anda giderilmesi imkânsızlaşır. Zengin olmak arzusu ve ihtiyaçlarımız için kazandıklarımızı harcamak zorunluluğu yaşanan dünyanın sıradan gerçekleridir.⁴¹ Yaşanan ile tasarlanan arasında her zaman tam bir uygunluk olmayabilir. Bir de işin içine insanın değişken yapısı ve yaşanan dünyanın gerçekleri karıştığında taleplerin en üst düzeyde karşılanması neredeyse imkansız bir hal alır. Ülke'nin ifadesiyle James'e göre biz, bölünmüş şahsiyetleriz. Bocalamalarımız ve heveslerimizin ortasında bütünlük ve iç ahenginin ideali meydana çıkar. Kendi elemimizden dolayı kendimiz ıstırap duyarız; kendi deneyimlerimize karşı kendimiz isyan ederiz. Noksanlığımız olgunluğa ulaşma idealimize kaynaklık eder.⁴²

³⁹ Ülken, *Yirminci Asır Filozofları*, s. 45.

⁴⁰ Suckiel, *a.g.e.*, s. 53, 54.

⁴¹ James, *The Will to Believe*, s. 153; Suckiel, *a.g.e.*, s. 60, 61.

⁴² H. Ziya Ülken, *Ahlâk*, İstanbul, 1946, s. 90, 91.

Bireyin kendi içindeki taleplerinin çatışmasının yanında bir de bir bireyin talepleriyle diğer bireyin talepleri hatta bir grubun veya ülkenin talepleriyle diğer bir grup veya ülkenin talepleri de çatışabilir. Bunun mümkün bir durum olduğu apaçıktır. Tüm taleplerin talep oluşu gerçeğinin değer bakımından eşit olduğu göz önüne alındığında, hangi taleplerin diğerlerinden daha üstün olduğuna nasıl karar vereceğiz? Mahiyeti itibarıyla taleplerin birini diğerinden ayırtacak somut bir ölçü yoksa bu durumda görelî değer nasıl belirlenebilir?

James'in cevabı bize aktüel bir dünya yerine ideal bir dünya tasarladığının da ipuçlarını verir. Zira James, taleplerin tamamının giderilemeyeceğinin farkında olarak, mümkün en iyi dünyanın, taleplerin olabildiğince karşılanabildiği ideale yakın bir dünya tasarımları. Bunun anlamı en iyi durumların, talebin en kapsamlı olarak giderildiği, "daha zengin kâinatın" oluşturulmasıdır. Burada James'in talebin giderilmesinde bir çıkış yolu olarak gördüğü "kapsamlılığı;" yani daha çok insanın talebinin giderildiği bir anlayışı, öne sürdüğünü görüyoruz.

*"Talep edilen her şeyin, iyinin, ahlâk felsefesi için yol gösterici bir ilke olmadığı gerçeği olduğundan, ... Gerçekleştirebileceğimiz kadar çok talebi her zaman karşılayabilir miyiz? Eylem en iyi eylem olmalı dolayısıyla en iyi bütünü gerçekleştirmeli, hoşnutsuzluğu en az şekilde uyandırmalı. Bu idealler ahlâkî ölçekte, en az maliyetle kazanılan veya en az sayıdaki ideallerin tahribiyle gerçekleşebilen olmalıdır. Zafer veya yenilgi olacaksa, felsefi olarak istenilen zaferdir. Zafer anı bu ideallere sadakat ve bağlılıkla ilişkilidir."*⁴³

Görüldüğü üzere James ahlâkî değerlerin biricik ölçütü olarak talebin giderilmesini esas alır. Pekâlâ, James 'talebin giderilmesi' gibi muğlak ve üzerinde uzlaşma imkânı neredeyse mümkün olmayan bir kavramı esas almakla neyi hedefler? James'in talepler arasında doğal ve içsel bir çatışmanın farkında olmaması düşünülmemeyeceğine göre talepler arasında uzlaşma nasıl mümkün olabilir? Talepler arasında derece ve mahiyet farkının da bir içsel karmaşaya neden olduğu göz önünde bulundurulmalı mıdır? Talepler arasındaki derece farkı bir ölçüde uzlaştırılabilirken mahiyet farkı için James ne önerir?

James, talepler arasında bir içsel karmaşa olduğunun, taleplerin değişik derecelerde giderildiğinin farkındadır. Bu noktada *ahenk ve uzlaşma* ahlâkî tercih için iyi bir anahtar ve talebin giderilmesi için de şümulü bir fikir olabilir. Yani çözüm mümkün olduğu kadar çok talebin ahenk ve uzlaşmasında yatar. Bazı taleplerin kaçınılmaz olarak diğerlerinden daha iyi karşılandığı şartlarda en iyimser durum, karşılanmanın en çok dağıtıldığı durum olacaktır. Özellikle ahlâkî olarak en iyi durum, en çok sayıdaki talebin karşılandığı, giderilmeyen taleplerin en az, karşılanan talebin mümkün olan en büyük oranda olduğu bağlamdır. Bu durumların niteliksel

⁴³ James, *The Will to Believe*, s. 155.

düzlemde kesin olarak ölçülme imkânı da yoktur. James'in talebin giderilmesinde "kapsamlılık" anlayışı kaçınılmaz olarak alternatif ahlâkî seçimler arasında bazı niteliksel ayrımlar yapmayı gerektirir. Bu yüzden James ahlâkî kararlar vermede "organize edilemeyen" iyileri reddetmemizi önerir. Bunun anlamı giderilmeyen taleplerin hiçbir değeri yoktur. Bu da diğer tüm taleplerimizin makul ölçüde giderilmesini engeller.⁴⁴

Taleplerin en iyi şekilde nasıl uzlaşacağını söylemenin imkânı olmadığı gibi onları en kapsamlı biçimde nasıl gidereceğimiz problemi, tecrübî bir meseledir. Denemeden başarılı olup olunamayacağını bilmek imkanı yoktur. Ahlâkî problemlerin çözümleri soyut kurallardan çıkarılmaz. James, soyut kuralların bazı kolaylıklar sağlayabileceğini, fakat niyetlerimizi etkilemede ve ahlâkî hayatımızı düzenlemede deneyimden daha az tesirli olduklarını ileri sürer.⁴⁵ Fakat taleplerin giderildiği nasıl test edilecektir? Bir kimse sosyal bir düzenlemenin en kapsamlı şekilde yerine getirilmesini nasıl belirleyebilir? James'e göre bu uygulanması oldukça kolay bir testtir. Sosyal bir plan, uygulandığı oranda kabul veya reddedilebilir. Aynı şekilde bu plan ne derece iyi uygulanırsa, şikâyetler o derece az olur. O, bir sosyal düzenlemenin talebin giderilmesinde yeterli derecede kapsamlı olmadığı durumlarda yeni keşfedilen sosyal bir düzenin eskisinin yerine geçeceğini ve ortaya çıkardığı şikâyetleri örtbas edeceğini ve bu eski düzenlemenin sesini yükseltmeye fırsat bulamadan atılacağını iddia eder. Sosyal deneyimler, "hüküm verilen, apriori olmayan, bununla beraber fiilî olarak keşfedilen oluşmalarında ne kadar çok haykırırlarsa veya ne kadar çok teskin olurlarsa o kadar çok oluşacak olgulardır."⁴⁶

İyinin özü talebin giderilmesidir. Eğer talepler giderilmezse, ihtiyacı giderilmeyen şahıslar şikâyet edecek ve eski sistemler atılacaktır. Atılan sistemlerin yerine muhtemeldir ki daha yeni ve iyi sistemler gelecektir. Fertlerin ret ve kabullerinin bu sert testi altında özel menfaat gruplarının eğilimleri giderilecek ve böylece tüm taleplerin en kapsamlı biçimde karşılandığı, objektif ahlâk sistemi idealine daha çok yaklaşılacaktır. Bu yüzden James'in ahlâkî gelişimin kaçınılmazlığına olan inancı, onun ahlâk felsefesinin geri kalanıyla tamamen ilgilidir.

James'in ahlâkî gelişmeye dair inancını kabul etmek mümkün görünmüyor. Toplumun zulüm görmüş şahısları, eğer isteklerini açık bir şekilde belli edebilselerdi, sosyal düzenlemeler onların isteklerini yerine getirecek tarzda değişirdi. Ama sosyal tarih bize bunun aksini gösteren örneklerle doludur. Güçsüzler, çokça şikâyet edebilirler fakat bu şikâyetler bile, kendilerini idare eden kişilerin, sosyal iyileştirme yolunda çok az adım atmalarını sağlamıştır. James, sosyal gelişmenin sadece kamuoyundan gelen taleplerle oluşacağına inanmaz, kamuoyu baskısı sadece talepleri yeterli

⁴⁴ Ralph Barton Perry, *Thought and Character of William James*, Boston, 1935, s. 2; 254–265

⁴⁵ James, *The Will to Believe*, s. 158; Suckiel, *a.g.e.*, s. 63.

⁴⁶ James, *The Will to Believe*, s. 156- 158; Suckiel, *a.g.e.*, s. 64.

miktarda giderilmemiş insanların isteklerinin yerine getirilmesi için gerekli gücü oluşturabilir. Siyasi eylemler tarihi, zulmedilmiş insanların istekleri bir kuvvet tarafından desteklenirse ancak o zaman sosyal değişme beklenebildiğini göstermiştir. Bu olgu doğru olsa bile geriye bir problem kalıyor. Pratik açıdan baktığımızda, insanları tatmin eden sosyal düzenlemelerin, tatmin etmeyen sosyal düzenlemelerden daha iyi olduğu bir gerçek iken, teorik açıdan bu düzenlemelerin ahlâkî olarak doğruluğu garanti edilemez. Hâsılı taleplerin giderilmesi tek başına ahlâkî değeri belirleyemez.⁴⁷

Bir bütün olarak James'in ahlâk problemlerine verdiği cevaba baktığımızda, düşüncesinin eleştiriye açık birçok yönünün olduğunu görürüz. Bu anlamda James'in ahlâkî değeri ölçmek için "talep" teriminin zorunlu anlamını özellikle bir ölçü olarak kullanmasıdır. Toplumun tüm fertlerinin taleplerine saygı gösteren ahlâkî değer göz önüne alınması zorunlu olarak ahlâkîdir. Bu durum, zorunlu olarak yetimlerin, fizikî ve zihnî özürlülerin ve hatta hayvanların taleplerini içeren bir düşüncedir.⁴⁸ Bununla beraber bu fertler beden ve zihnen zayıf oldukları için taleplerini gerçekleştirmede yetersizdirler. Bu sistemde, bir birey hak talep etmede bir şekilde öncelikli, üstün nitelikli, güçlü ve özgürse, ancak o zaman talebini karşılayabilir ve ahlâkî olarak kendisini gerçekleştirebilir.

Ülken, James'in, ahlâka ait ana fikirleri tamamen farklı ve kökten bir değişikliğe uğrattığını ve geleneksel şekilden çıkarttığını söyler: "James, ahlâkçılığı (*moralizm*) kendi kendisine hudutsuz güvenme manasına açıklıyor. Ahlâkçılığın dünyası, yüksek ilişkilerin rol oynadığı, büyük çarelere başvurulmuş, tehlikeli ve cesaretli teşebbüslere girilen bir destansı dünyadır. "Gerçek pragmatist, hiçbir garantisi olmayan bir imkânlar programı üzerinde yaşamayı kabul eder." Etik'e ait ana fikirler, yani iyilik, ödev, mükellefiyet, sorumluluk, burada kökten bir değişime uğramıştır. *İyilik*; tahakkuk eden ve meşrulaşmış şeydir. *Ödev*; geleneksel şekilden tamamen çıkmıştır; kategorik emirin yerini şartlı emir almıştır. *Mükellefiyet*; şuurda gizli olmaktan çıkıp, dışarıya naklediliyor. Ahlâkî bir baskı olacak yerde, pratik bir zaruret oluyor. Çevreye uyum haline geliyor. *Değer* fikri yine duruyor. Fakat eskisi kadar mana genişliği kalmıyor. Değer gittikçe daha fazla *faydalı ve işe yarar*la karışmaktadır. Özetle hükmen değer yerine, fiilen değer geçmiştir. Mantık gibi ahlâk da normatif bir ilim olmaktan çıkıyor ve sadece psikolojinin bir kolu haline geliyor. Bu şekilde ahlâk, felsefede bağımsız bir saha olacak yerde, bir nevi psikolojik sağlık koruma bilgisine dönüştürülüyor.⁴⁹

Bütün bu eleştirileri yanında pragmatik ahlâk hakkında Ülken şöyle bir değerlendirmede de bulunur: "Ahlâk sahasında "bütün problemleri

⁴⁷ Suckiel, *a.g.e.*, s. 64, 65.

⁴⁸ Suckiel, *a.g.e.*, s. 64, 65.

⁴⁹ Ülken, *Yirminci Asır Filozofları*, s. 45.

kolayca halletmek isteyen bir usul”ün doğurduğu önemli sonuçları asıl pragmatizmde en kötü anlamıyla bencil ve menfaatçi bir tavır şeklinde görmek, onun sadece maddi sahada kaldığını söylemek çok haksızlıktır. Bu şekilde düşünmek onun hakkında tarafsız olmamaktır. Muhtemel ki, pragmatizmin abartılı bazı söylemlerinden dolayı bazıları onu yanlış anlamışlardır. Fakat pragmatizmin önde gelen filozofları ve özellikle James’in eserlerinde bununla ilgili şiddetli savunmalar vardır.

James: “İnsanların en büyük menfaatleri olan serbestçe nefes almaktan sonra herhalde çelişkiye düşmemek, düşündüğü gibi yaşamak, farklı düşünceleri arasında uygunluk olmak menfaati gelir. Tenkitçilerimizin genellikle tekrarladıkları Schiller’in “*müessir olan fikir*” sözüdür. Onların aklına hemen dış dünyada etki etmek, bize para kazandırmak geliyor. Evet, fikirlerin böyle sonuçları da vardır; fakat onlar aynı zamanda zihnî (*intellectuel*) sahada da sınırsız derecede aynı meziyete sahiptirler. Bizi tenkit edenler asıl bu ikinci noktayı görmemek yüzünden, bizim nazariyemizi yalnızca mühendislere, doktorlara, tüccarlara yani genellikle iş adamlarına ait bir şey zannediyorlar demektir.”

Ülken, James bu noktada haklıdır der: “Pragmatist, her hangi bir filozof kadar gerçekçi olabilir ve realite karşısındaki vaziyeti onu buna mecbur eder. Eğer diğer insanlara karşı iyilik etmek için kendini feda etmek, idealin güzelliğini hayatta hâkim kılmak için diğer unsurlarla pençeleşmek fiili surette faydalı ise, bu fedakârlık ve pençeleşme hali, alınması gereken bir vaziyettir ve böyle bir vaziyete inanmakta hakiki bir inanmadır.”⁵⁰

Özgürlük

İrade hürriyeti veya özgürlük meselesinin ahlâkla olan ilişkisi, üzerinde çok çeşitli tartışmaların yapıldığı bir konudur. Tartışmaların genellikle şu başlıklar altında yapıldığını söyleyebiliriz: Bunlardan biri, insan tam bir belirlenmişlikle kuşatılmıştır, insan eylemlerinde özgür değildir. Diğer bir bakış açısı da, insanı hem özgür tutum takınan, hem de nedensel olarak belirlenmiş bir varlık olarak gören anlayıştır. Bir başka görüşe göre de insan hürriyete mahkûm edilmiştir. Bir uç görüş olması bakımından Neopozitivizm’in anlayışını da ifade etmek gerekir. İrade hürriyeti problemi, büyük ölçüde, hatta tümüyle bir sahte problemden ibarettir, bir çözüme bağlanamaz. Bu gibi problemler, dilimizin ve onun gramerinin uygunsuz bir kullanımından kaynaklanmaktadır.⁵¹ Bu kısa giriş bile sorunun derinliğini, ahlâk felsefesindeki yerini görmeye yeter. Ancak biz çalışmanın sınırlarını aşmamak için doğrudan James’in irade hürriyetinin ahlâk ile ilişkisi hakkında ne düşündüğünü kısaca anlamaya çalışalım.

⁵⁰ Ülken, *Yirminci Asır Filozofları*, s. 44.

⁵¹ Doğan Özlem, *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, İstanbul, 1997, s. 339- 341. ayrıca bk. Öner, *a.g.e.*, s. 25- 48.

Özgürlük kavramının tartışıldığı en yoğun alan belki de ahlâk ile olan ilişkidir. Yani ahlâkî hayat, temelde insanın özgürlüğünü, iradî eylemleri ile belirlendiğini kabul eder. Bu, hür ve iradeye dayalı bir şekilde yapılmayan bir eylemin ahlâkî açıdan müeyyidesizliğini ifade eder. Özgürlük olmadan sorumluluk olmayacağına veya olamayacağına göre özgürlük, ahlâkın temel ilkesidir. Bundan dolayı o, bütün ahlâk anlayışlarının temelidir. James'in temellendirdiği özgürlük- ahlâk ilişkisi onun pragmatik felsefesi ile uygunluk arz eder.⁵²

James'e göre ahlâk, insanlar davranışlarından sorumlu olduğunda mevcut olur. Eğer bir insan ne yapacağına hür olarak karar veremiyorsa, kişi, yaptıklarından sorumlu olmaz. Ayrıca insan ahlâklılık bilincine, yaptığı yanlışlardan pişmanlık duyduğu anda ulaşır. Fakat özgür seçim yapma yetisini yitirmiş olan insan, yapmaktan kendisini alıkoyamadığı herhangi bir şeyden pişmanlık duymaz.⁵³ Eğer hür irade olmasaydı, hiç kimse yaptıklarından pişmanlık duymaz, ahlâka gerek kalmaz ve hatta ahlâk varolmazdı. Yani insan yaptığı hatanın farkına vararak başka türlüde yapabilirdim diyerek hür olduğunun farkına varır. Dolayısıyla hürriyetin kaynağı pişmanlık duygusudur. Hürriyetin yokluğunun bilinci, hürriyetin mevcudiyetini ortaya koyar.⁵⁴ Şu da söylenebilir. İnsan pişmanlık duygusuna kapılmadan da yaptığı şeylerden sorumlu olabilir. Ancak bu durum daha fazla ahlâkla değil otoriteyle; netice itibarıyla de hürriyetin varlığı veya yokluğuyla değil, eylemin sonucuyla ilgilidir.

Özgürlük, ahlâk yasasına uygun irade ve seçme ile gerçekleşmektedir. Özgürlük, ahlâka ve ahlâkî değerlere olabildiğince aykırı davranabilme arzusundan doğmaz. Tersine, bu değerlere uygun bir irade ve eylem içerisinde bulunma çabasıyla ancak kendini gerçekleştirebilir. Öyleyse özgürlük, ahlâkın dışında değil, içinde aranmalıdır.⁵⁵ Yani özgürlük veya hürriyetin temelinde iki unsur bulunur: seçme ve eylem.⁵⁶ İşte bu seçim ile yaptığımız eylemlerin sonucu meydana gelen şey, iyi- kötü; doğru- yanlış; güzel-çirkin diye değer bulacaktır. Bu değerler alanı hürriyet veya özgürlüğü de içine alan ahlâkın alanıdır. Daha önce söylenenlerle birlikte düşünüldüğünde seçme ve eylemden beklenen, insan hayatına katacağı değerden daha çok, onun ihtiyaçlarını karşılayıp karşılayamayacağı, karşılasa bile ne oranda insanı mutlu edeceği ve sonucu nasıl etkileyeceğidir.

Hakikat

James'in, ahlâk anlayışıyla doğrudan ilgili olarak ortaya koyduğu ve dolayısıyla bilmemiz gereken bir başka kuramı da *hakikat öğretisi*dir. James,

⁵² Türer, W. James'in Pragmatik Felsefesinde Özgürlük- Ahlâk İlişkisi", 1998/1, s. 81, 82.

⁵³ John Nuttall, *Ahlâk Üzerine Tartışmalar*, Çev. A. Yılmaz, İstanbul, 1997, s. 119.

⁵⁴ Geniş bilgi için bk. Necati Öner, *İnsan Hürriyeti*, Ankara, 1987, s. 6. vd.

⁵⁵ Şahin Filiz, *Ahlâkın Akli ve İnsanı Temeli*, Çizgi Yay., Konya, 1998, s. 63.

⁵⁶ Öner, a.g.e., s. 5

pragmatizm hakkında konuşurken, “hakikat, pragmatizm için yaşantıda ortaya çıkan tüm belli değerler için genel bir addır”⁵⁷ demektedir. Pragmatizm, gizli bir amaca daha iyi ulaşmak için, yaşantının bir kısmının, yararlı olma açısından, başka bir kısmı ile birleştirilmesini hakikat olarak adlandırmaktadır. James’e göre, “yaşantının daha önceki kısmını, yeni bir yaşantı ile birleştirmeyen, öznel doyumun saptanmasında hiçbir rol oynamayan salt nesnel hakikati, hiçbir yerde bulmak mümkün değildir.”⁵⁸ Biz nesnel hakikat oldukları için, hakikat diye isimlendiriyoruz. Hakikat demek, yaşantının kısımlarını birbirine bağlamak demekten başka bir şey değildir. Hakikat, pratik amaçlar için, yarar sağlayan amaçlar için insanlar tarafından üretilir. Kısaca, gerçek keşfedilmemekte, tersine yaşantının tüm dokusundan imal edilmektedir. Hakikat... Üretilir.⁵⁹

Burada pragmatizm’in daha doğru bir ifadeyle James’in hakikat anlayışının bizi asıl ilgilendiren boyutuna gelmiş oluyoruz. O da, James’in hakikat dediği şeyin iyi ve kötü değer yargısının başka bir adı olduğudur. James şöyle diyor: “Burada Schiller (1864- 1937), Dewey ve benim hakikat kuramımız iç içe girmektedir... Hakikatin iyinin bir türü olduğunu, kişilerin genellikle kabul ettikleri gibi, iyiyi düzenleyen bir kategori olduğunu söyleyebiliriz. Kanılarımız aracılığıyla ve kabul edilebilir belli nedenlerle kendisini iyi olarak ispatlayan her şeyi biz, hakikat diye adlandırıyoruz.”⁶⁰ Bu şöyle de anlaşılabilir: benim için iyi olmayan gerçek bir düşünce kabul edilmemeli, onun yerine amaca hizmet eden bir düşünce konulmalıdır.

Gelinen nokta aslında pragmatizm için şaşırtıcı değildir. Çünkü hiçbir kurala ve esasa bağlanmayan, bağlandığı kuralları da zamana ve şartlara göre hemen değiştirme kabiliyetini hızla gösterebilen bir hakikat anlayışının gelebileceği nokta muhtemelen bundan başkası olamazdı. “Eğer biri diğerinden daha iyi olan bir yaşam biçimi varsa, ve daha iyi bir hayat sürmemizde inandığımız bir düşünce bize yardım ediyorsa, bu düşünceye inanmamız bizim için gerçekten iyi olur, isterse bu düşünce diğer önemli çıkarlarla çatışma içerisinde olsun. Özel inançlarımız, hangi hayatî çıkarlarımızla gerçekten çatışmaya düşebilir? Şüphesiz, daha önceki inançlarla çelişen başka inançların doğurduğu hayati faydalarla. Başka bir ifadeyle, her hangi bir hakikatimizin en büyük düşmanı, yine bizim diğer hakikatlerimiz olabilir.”⁶¹ Bu anlayış pragmatizmle çelişmez. Zira bir ilkeye bağlılık ile sadakatin süresi ve kıymeti, “talebin giderilmesi”yle orantılı olarak derhal değişebilir.

Pragmatizm’de hakikat, inanılması bizim için daha iyi olan şeydir. Bu şeyler hangi türdendir? sorusuna verilecek cevap muhtemelen her şey ve herkes, haklı ve haksız, hakikat ve yanlış, gerçek ve uydurma hakkında

⁵⁷ James, *Pragmatism*, s. 68.

⁵⁸ James, *Pragmatism*, s. 64.

⁵⁹ James, *Pragmatism*, s. 218.

⁶⁰ James, *Pragmatism*, s. 76; Ayrıca bk. Wells, *a.g.e.*, s. 150.

⁶¹ James, *Pragmatism*, s. 77, 78.

hiçbir ölçek, hiçbir ilke olmadığından, bunlar için her türlü ihtimal mümkün gözükmektedir.⁶² Zira James, “bir pragmatist kendisini hakikate uygun olana, olaylara, eyleme ve güce yönelten kişidir”⁶³ derken; olması gerekenle, daha iyi olan arasındaki farkın birbirine karıştırılmasını hesaba katmamış gözükmektedir.

Gerek ahlâk teolojisini gerekse teolojik ahlâkı savunanların birleştikleri ortak bir nokta vardır: Tanrının varlığına inanma, gerçek bir ahlâkî hayat için zorunludur. Bu görüşte birleşen düşünürler, Tanrı inancından bağımsız bir salt ahlâkın varlığını mümkün görüyorlar, fakat onu yeterli bulmuyorlardı.⁶⁴ Nitekim James’e yöneltilen aşağıdaki ifadeler din ve ahlâk hakkında kafa yoran hemen herkes için geçerli olabilir. “*James, hayatı boyunca dindar bir kişi idi. O, din ve ahlâkın birbirleriyle bağlantılı olduklarına ve birbirlerinden ayrı varolamayacaklarına inandı. Ona göre dindar bir şahıs ahlâklı olmaya çalışmalıdır; gerçekten ahlâklı bir kimsenin de dindar olma ihtimali çok yüksektir. Dinin, inanan bir kimsenin hayatına yaptığı en büyük etki, inanan bir kimsenin dünyayı tecrübe etme yolunu değiştirmesidir. Din, dindar insana iyiliğin değeri ve kötülüğün değersizliğini gösterdiği için o kimse, dünyayı oldukça farklı tecrübe eder. Ancak Tanrının varlığına inanan bir insanın dinî ve ahlâkî tecrübeleri, ayrı ayrı değil iç içedir Gerçek anlamda dindar olan bir kimsenin, ahlâk kurallarını hiçe sayması mümkün değildir. Bununla beraber din, bir şahıstan sadece sosyal standartlara uymasını talep etmez; aksine ondan ahlâkın yüksek ideallerine bağlanmasını ve ahlâkî standartlara uymayan kötü sosyal şartları değiştirmesini de ister.*⁶⁵ Ancak bu dindar olmayanın ahlâklı olamayacağı anlamına gelmez.⁶⁶

James, pragmatizmin teolojiye karşı önyargısının olmadığını ileri sürer: “teolojik düşünceler, bizim gerçek yaşamımız için yararlı olduklarını gösterdikleri sürece pragmatizm açısından iyi ve gerçekler. Çünkü bunların hangi derecede hakikat olduğu, göz önüne alınması gereken diğer hakikatlere bağlıdır” der.⁶⁷ James, herhangi bir tanrıya inanmanın çeşitli yararları olabileceğini ifade eder. İyi bir pragmatist olarak Mutlak’ın gerçek olduğunu söyleyebilirim ve bunu da hiç çekinmeden yapabilirim. Mutlak’a inananlar; günaha girmeden, korkudan, dünyaya dair sorumluluklarımızdan ve endişelerimizden kurtulabiliriz. Sürekli iç barış içerisinde olabiliriz... sorunların iyi ellerde olduğunu, bunlarla ilgilenmenin bizim sorunumuz olmadığını... düşünerek teselli bulabiliriz, diyeceklerdir.⁶⁸

⁶² Wells, *a.g.e.*, s. 152, 153.

⁶³ James, *Pragmatism*, s. 51.

⁶⁴ Mehmet S. Aydın, *Tanrı- Ahlâk İlişkisi*, Ankara, 1991, s. 188.

⁶⁵ John R. Shook, *Amerikan Pragmatizminin Öncüleri*, Çev. Celal Türer, İstanbul, Tarihsiz, s. 82, 83.

⁶⁶ Aydın, *a.g.e.*, s. 220

⁶⁷ James, *Pragmatism*, s. 72, 73; Wells, *a.g.e.*, s. 153.

⁶⁸ James, *Pragmatism*, s. 73, 74.

Bu görüş gerçekte James'in "nasıl" bir Mutlak tasarladığından daha çok "niçin" bir Mutlak tasarladığıyla ilgilidir. Bu anlayıştan Tanrı'nın gerçekliği ile ilgili şu sonucu çıkarmakta mümkündür. Tanrının varlığı bütün bunların bir yarar olarak ortaya çıkmasına bağlıdır. Eğer bunlardan istenen sonuç alınamıyorsa mesela: Tanrıya inanmak kişiyi teselli etmiyorsa, çeşitli korku ve endişeleri gidermiyorsa Mutlak'a inanmanın pragmatik yaklaşımla bir yararı yok demektir.

Pragmatizm, hiçbir ön yargı, dogma, hiçbir katı kural tanımaz. Her türlü varsayımı, her türlü delillendirmeyi göz önüne alır. İnancın kabul edilmesinde biricik ölçek, onun pratik sonuçlara sahip olup olmaması, pratik sonuçlara götürüp götürmemesidir. Kısaca pragmatizm, pratik sonuçları olan her şeye açıktır. James'e göre bana, istediğim gibi hareket etmemi, düşünmemi, duymamı sağlayan şeye inanmak isterim.⁶⁹ Bir inancı diğerinden ayıran biricik ölçek, onun kişisel yaşantıda yaptığı etkidir. Bu ölçek, pragmatik yöntemin özüdür. İnanç veya düşünce gerçek olma bakımından her hangi bir insanın hayatında hangi somut farklılığı göstermektedir? Hakikat, kendini nasıl gerçekleştirir? Eğer inanç yanlışsa yaşantılar, elde etmek istediğimiz yaşantılardan nasıl ayrılmaktadır? Kısacası, deneysel olarak ele alındığında, hakikatin nakit değeri nedir?⁷⁰

James, "pragmatik yöntem, temel şeylerden, temel ilkelerden, kategorilerden ve kabul edilen zorunluluklardan; son şeylere, sonuçlara ve olaylara yönelmeden kaçınma yöntemidir"⁷¹ der. İlke ve zorunluluklardan kaçan kişi kendisine yararlı gördüğü sonuçları göz önüne alacaktır. Zorunluluktan kaçış, nedenselliğin ve önceden kestirmenin inkârı, dolayısıyla bilimin temel özelliklerinin reddidir.⁷²

James'e göre din ve ahlâkın birbiriyle ilgisi, aslında kâinatı nasıl kabul ettiğimizle ilgilidir. Problem böyle konulduğunda din ve ahlâk birbirine çok yakındır. Bu ilişkide James, önceliği ahlâka verir. İnsanın ahlâkî ihtiyaçları onu dine götürür. Zira din, kişisel ihtiyaçları gerçekten giderebilir. pragmatik yaklaşımda ilâhî olanın çağrısına teslim olma ve kendini adama, dinin pragmatik olarak doğrulanması anlamına gelir.⁷³ Dinin amacı, insan karakterinin ahlâkî dönüşümüdür. Bu, dinin kişide ne tür davranışlar geliştirdiği ile ilgilidir.⁷⁴

Bizim bilimsel bilgiyle olduğu gibi, bütün değerlerle ilişkimiz de 'inanma' ilişkisidir. Nietzsche (1844–1900) gibi James de, bilgi teorisini içine alan bir değerler teorisi kurar. Bu teoride bütün değerlerde olduğu gibi bilimsel bilgiye de inançla bağlıyız ve bunları inanma iradesiyle meydana getiririz. Bu inanma hali teorik ve hareketsiz bir ruh hali olan inanmadan

⁶⁹ Wells, *a.g.e.*, s. 155, 156.

⁷⁰ James, *Pragmatism*, s. 200; Wells, *a.g.e.*, s. 156, 157.

⁷¹ James, *Pragmatism*, s. 54, 55

⁷² Wells, *a.g.e.*, s. 157.

⁷³ Türer, *a.g.t.*, s. 85, 86.

⁷⁴ Shook, *a.g.e.*, s. 87.

tamamen farklıdır. O, “*inanma iradesi*”dir. Çünkü her hangi bir şeye inancımız, onun bizim belirsiz bütün gerçeklerle olan ilgimizi, bu ilginin tezahürü olan ihtiyaçlarımızı karşılamasındandır. Bu anlayışa göre bilimsel inancımızla dinî inancımız arasında ancak mahiyet farkı vardır, öz farkı yoktur. Her ikisinde de yaygın görünüş, pratik fayda münasebeti ve ihtiyaçlarımızı tatmin etmesidir.⁷⁵

James’in din, bilim, mistik tecrübe ve psikolojik verilerden yardım olarak bir ahlâk temellendirmesi denemesine çeşitli eleştiriler getirilmiştir. Bu bağlamda McDermott, James’in agnostisizmden, din, bilim, ahlâk ve psikolojiye sığındığını ifade eder. Zira James, bu alanlardaki problemleri varoluşsal kabul eder. McDermott, James’in zamanındaki monizm, düalizm, panpsişizm, fenomenalizm, empirizm ve idealizm olarak listelediği görüşleri felsefi perspektifte genel bir görüş olarak geliştirmeye giriştiğini yazar. James’in geliştirdiği yeni felsefesi “*radikal tecrübecilik*” tir. Tecrübe, James’in felsefesinde tek ve en önemli ilgidir. James’e göre, insan hayatını inşa etmede tecrübeye güvenmeliyiz, zira yeterince dikkat gösterirsek tecrübenin pedagojik mahiyetini görebiliriz. McDermott, James de konuların sunumundan daha fazlası bulunduğunu ısrarla vurgular. O, ayrıca James’ten yalnızca pragmatist olarak bahsetmenin yetersizliğini ve kendi türünde, kendine has, kendi şahsi niteliklerini felsefeye veren ve tamamen yeni bir bağlamda konuşan bir filozof olarak bahseder.⁷⁶

Sonuç

James’in ahlâk anlayışında en temel unsur iyinin özü, talebin giderilmesidir. Bu tecrübeye dayalıdır, eylemlerin sonuçlarını başarılarıyla değerlendiren, bir başka deyişle “sonuççu ve başarıcı etik”in “*talebin giderilmesi*” ile *ahlâkî değeri özdeşleştirmesinde* temel problemler vardır. Evvela talepleri karşılama bile değerli olabilecek bazı şeylerin mevcut olduğu açıkça görülebildiği halde James, taleplerin karşılandığı durumlarda bile kötü olan eylemlerin olabileceğini hesaba katmamış gözükmektedir.

İkinci olarak James, ahlâkî prensiplerin apriori olmadığını ve deneyimin ötesine uzanmadığını ileri sürer. Bu James’in diğer bütün felsefe meselelerine de uyguladığı ve felsefesinin temelini oluşturan deneyim ilkesidir. Bu ilkenin uzanımları da anlam ve doğruluk teorileridir. O, felsefi ve ahlâkî fikirlerin, deneyim ilkesiyle test edilmesini ister. Çünkü insan hayatı için somut sonuçları olmayan her hangi bir fikir, faydasız ve boştur. Bir insan faaliyeti olarak felsefe de, insan amaçlarına hizmet için kullanılmalıdır. Onun ahlâkî doğalcılığı, gayelerini gerçekleştiren insan anlayışına dayanır. Onun görüşü; öznellikten hareket edip, giderek

⁷⁵ Ülken, *Genel Felsefe Dersleri*, İstanbul, 2000, s. 117, 118.

⁷⁶ Celal Türer, “Amerikan Felsefesinin Yeniden Canlanması”: *JOHN J. MCDERMOTT, Felsefe Dünyası*, S. 36, Ankara, 1992/2, s. 103, 104.

nesnelleşen, ahlâk sisteminin gelişimini de tarif eden, ahlâk bilimiyle benzerlik gösterir.

Pragmatizmin hakikat anlayışı da sorunludur. Bu durum, sonucu eylemde görmesinden kaynaklanır. Ahlâkî değer, talebin giderilmesiyle özdeşleştirilemez. Dolayısıyla ahlâkın temeliyle ilgili James'in düşüncesi önemli açılardan kusurlu gözükmemektedir. *'Tatmin ediciliği oranında hakikat olan inanç*, ahlâkî değerle ilgili bir kategoridir ve "iyinin bir çeşididir. Pragmatizmin inanmayı asıl ve geleneksel anlamından uzaklaştırarak onu da bu haliyle pragmatistin hayatına tatbik etme tavsiyelerinin hangi *taleplerin giderilmesine yaradığı* ve *nasıl tecrübe edildiği* konusu, ciddi eleştiriler alabilecek niteliktedir. Zira geleneksel anlamda iman (*faith*), tecrübe edilebilene değil; edilemeyene, aşkın olana veya manevî alana, *Gayb'a*, görünmez âleme inanıp bağlanmadır.

James, kendinden önceki ahlâkî deneyimleri bir zenginlik olarak görür. Ancak bu birikimin arkasından 'mutlak iyi'yi değil de, 'en faydalı'yı öne çıkarma çabası, ahlâk felsefesi açısından bir geri dönüşü ifade eder. James'e göre ahlâk, Tanrının varoluşundan bağımsız bir varoluşa sahiptir. Bu haliyle James'in ahlâkî, *tabiatçı ahlâk* olarak tasnif edilir.

Bütün bunlardan başka bu felsefeye yöneltilen en ciddi eleştiri, 'fayda,' 'yarar,' 'nakit değer,' 'kâr' gibi aktüel maddi değerlerin ahlâk ve din gibi genel olarak insanlığın kutsal saydığı değerlerle birlikte mütalaa edilmiş olmasıdır. Zira değerlerin değeri veya değersizliği onların bütün zamanlar içerisinde değişmeyen hakikatler olmalarıyla orantılı olarak artar veya azalır.

Gerçekten de pragmatik yöntem din ve inanç konuları da dahil olmak üzere hayatın bütün yönlerini kuşatıcı bir eylem felsefesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte bu felsefenin pratik hayata yansımaları ile sonuç almadaki başarısı bazı siyasi ve ekonomik akımların dikkatini çekmiştir. Amerikan yayılcılığı ve kapitalizmi de pragmatizmin bu başarısını kendi hedefleri doğrultusunda kullanmaktan çekinmemiş görünüyorlar. Esasen bu olumsuz görüntü de pragmatizmi kendi amaçları doğrultusunda biraz da fütursuzca kullananların payı vardır.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1984.
Aydın, Mehmet S., *Tanrı- Ahlâk İlişkisi*, Ankara, 1991.
Bolay, S. Hayri, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, 8. baskı, Ankara, 1999.
Boring, E.G., *Amerikan Ruhiyatı*, Çev.: Muzaffer Şerif, İstanbul, 1933.
Filiz, Şahin, *Ahlâkın Aklî ve İnsanî Temeli*, Konya, 1998.
Hezave, Ahmet, Gaimmagami, *Pragmatizmin Bilgi Teorisi* (Doktora Tezi) Ank., 1973.
James, William, *Pragmatism*, New York, 1907.

-, *Essays in Radical Empiricism*, New York, 1912.
-, "The Moral Philosopher and The Moral Life" *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy*, New York, 1897.
- Kılıç, Recep, *Ahlâkın Dini Temeli*, Ankara, 1992.
- Magee, Bryan, *Büyük Filozoflar, Platon'dan Wittgenstein'a Batı Felsefesi*, Çev.: Ahmet Cevizci, İstanbul, 2000.
- New York Times Gazetesi*, 12 Mart 1951.
- Nuttall, John, *Ahlâk Üzerine Tartışmalar*, Çev. A. Yılmaz, İstanbul, 1997.
- Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Ankara, 1987.
- Özlem, Doğan, *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, İstanbul, 1997.
- Perry, Ralph Barton, *The Thought and Character of William James*, Boston, 1935.
- Russell, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi*, C.III, Çev: Muammer Sencer, İstanbul, 1970.
- Suckiel, Ellen Kappy, *William James'in Pragmatik Felsefesi*, Çev.: Celal Türer, İstanbul, 2003.
- Shook, John R., *Amerikan Pragmatizminin Öncüleri*, Çev. Celal Türer, İstanbul, Tarihsiz.
- Turan, Halil, "Yararcı Etik: Bir Temel Arayışı", *Felsefe Dünyası*, S. 37, Ankara, 2003/1.
- Türer, Celal, "Amerika'da Felsefe" *Felsefe Ansiklopedisi*, C. I, Ed.: Ahmet Cevizci, İstanbul, 2003.
-, "Amerikan Felsefesinin Yeniden Canlanması: JOHN J. MCDERMOTT", *Felsefe Dünyası*, S. 36, Ankara, 1992/2.
-, *Charles S. Peirce'in Pragmatik Felsefesi*, İstanbul, 2003.
-, *William James'in Ahlâk Anlayışı*, (Doktora Tezi), Kayseri, 1997.
-, "W.James'in Pragmatik Felsefesinde Özgürlük- Ahlâk İlişkisi", *Felsefe Dünyası*, S. 27, Ankara 1998/1.
- Uygur, Nermi, *Kuram- Eylem Bağlamı*, Ankara, 1996.
- Ülken, H. Ziya, *Ahlâk*, İstanbul, 1946.
-, *Genel Felsefe Dersleri*, İstanbul, 2000.
-, *Yirminci Asır filozofları*, İstanbul, 1936.
- Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, Çev.: H.Vehbi Eralp, İstanbul, 1998.
- Wells, Harry K., *Emperyalizmin Felsefesi Pragmatizm*, Çev.: Tahsin Yılmaz, İst., 1986.